

HILVERSOMS HISTORIE

Terug naar Bramsche

door Egbert Pelgrim

Dit wordt geen artikel zoals ik dat vaker heb geschreven, maar meer een verslag van een zoektocht naar een stukje verleden waar ik nauw bij betrokken ben. Wat wilde namelijk het geval? Enige tijd geleden ontvingen we als redactie van *Eigen Perk* een artikel van de heer Edelstein uit Son. Dat artikel behandelde de razzia van oktober 1944 waarbij een groot aantal Hilversumse mannen weggevoerd werden en naar Duitsland werden gevoerd om daar arbeid voor de Duitsers te verrichten. De heer Edelstein constateerde daarin dat in de geschiedenisboeken van Hilversum maar bitter weinig aandacht aan dit gebeuren is besteed, en zo dit al gebeurde er tamelijk slordig met de feiten is omgegaan. Omdat het een dezer dagen 50 jaar geleden is dat de razzia plaatsvond, verzocht de heer Edelstein er aandacht aan te besteden.

Nu kwam het verhaal van de razzia en de erop volgende ellende in Bramsche, het dorpje iets ten noorden van Osnabrück waar de Hilversummers uiteindelijk terecht kwamen, me zeer bekend voor. Mijn vader, Theo, was een van de slachtoffers en vroeger werd er thuis nogal eens wat over verteld. Ook zijn we er, ik zal een jaar of 8 geweest zijn, op vakantie geweest. Ik heb dus aangeboden om me van redactiewege met de zaak te bemoeien. We besloten bovendien dat er, gezien de gebrekkige geschiedschrijving tot nu toe, eens uitgebreid over geschreven moest worden. Al met al zijn er een paar duizend man weggevoerd (waarvan er uiteindelijk rond de duizend in Bramsche terecht gekomen zijn) en dat is toch niet niks. Maar omdat er tot nu toe nog zo weinig over geschreven is, moet er eigenlijk eerst onderzoek gedaan worden. De redactie besloot nu een kort artikel te plaatsen en later, samen met het artikel van de heer Edelstein, een uitgebreide en meer verantwoorde beschrijving van de gebeurtenissen te publiceren. Dit artikel is dus eigenlijk het verslag van mijn onderzoek tot nu toe. Mocht u toevallig nog aanvullende ge-

gevens hebben, of iets over de gebeurtenissen van 1944/45 weten, schroomt u dan niet om contact met mij op te nemen.

Een eerste oriëntatie

De heer Edelstein wees er al op: er is maar weinig materiaal bewaard gebleven over de razzia in Hilversum op 23 oktober 1944. Er zijn echter direct na de oorlog twee boeken over verschenen: *De hel van Bramsche* van Hans de la Rive Box en *Arbeider in moffenland* door Bertie Ham. De eerste auteur was een toenmalig landelijk bekend jongensboekenschrijver, de tweede een handelaar in tweedehands boeken aan het Langgewenst. Beide schrijvers zijn indertijd bij

de razzia opgepakt en hebben in Bramsche gezeten. Volgens Edelstein, ook een Bramscheganger, geven ze een betrekkelijk nauwkeurig verslag van de gebeurtenissen. Behalve deze twee boeken is er weinig te vinden: het gemeenteverslag van 1949 vermeldt het gebeuren en ook dr. L. de Jong besteedt in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* op enkele plaatsen aandacht aan de razzia, maar in een groter verband. Ook het bekende werkje *Hilversum, onderdrukking en verzet 1940-1940* behandelt de razzia. De heer Edelstein viel het daarbij op dat deze laatste drie bronnen melding maken van een veel te groot aantal Hilversummers in Bramsche, van enkele duizenden tot 4000. Hij heeft in zijn artikel aangetoond dat dat er hoogstens 1000 moeten zijn geweest. In een later verband kom ik hier nog op terug.

Het probleem is echter dat ik het mijn vader niet meer kan vragen; hij overleed in 1973. Mijn interesse voor geschiedenis is van later datum. Dat neemt niet weg dat ik ooit geleerd heb historisch onderzoek te doen en dus in dit geval de archieven en andere bronnen in kan duiken. Op zoek dus naar verhalen die ik ooit misschien wel

eens gehoord zal hebben (en waarvan ik het meeste wel weer vergeten ben) en wat meer gegevens over de razzia en alles wat erop volgde.

Het archief

De eerste gang is natuurlijk naar het Streekarchief. Daar geeft het Gemeenteverslag van 1949 de eerste aanknopingspunten. Op maandag 23 oktober 1944 werd er in Hilversum een razzia gehouden waarbij alle mannen tussen de 17 en de 50 zich moesten melden op het Sportpark. Zij zouden tewerkgesteld worden voor het maken van verdedigingswerken buiten de gemeente. Tussen de drie- en vijfduizend man werden naar Amersfoort gevoerd en van daar uit op transport gesteld naar verschillende kampen in Duitsland, voor het merendeel naar Bramsche. Aldus het gemeenteverslag. Er was echter het een en ander aan vooraf gegaan. De week ervoor was er al een oproep geweest voor arbeiders. Daar kwamen maar weinig mensen op af, niemand had blijkbaar zin om voor de Duitsers te werken. En degenen die op kwamen draven hadden voor een groot deel papieren waaruit bleek dat ze ongeschikt waren voor graafwerkzaamheden. Vandaar dat op de vroege ochtend er overal in Hilversum een officiële bekendmaking aangeplakt werd met het (Duitse) bevel voor alle mannelijke inwoners tussen 17 en 50 om zich te melden op het Sportpark. Voor de Arbeitseinsatz, tegen een dagelijkse vergoeding van vijf gulden, goede kost en rookartikelen. Ondertekend door (NSB-)burgemeester G.J.H. Fijn. De razzia was op dat moment al volop aan de gang. Vrijwillig melden was niet nodig; de meeste mannen werden door de Duitsers uit hun huizen gehaald en naar het Sportpark gedreven. Onnodig te zeggen dat degenen die in Bramsche terecht kwamen nooit een cent van die dagvergoeding hebben gezien, en dat er in Bramsche later wel eens cynisch gelachen zal zijn over de belofte van "goede kost".

Maar er zijn meer bronnen. Zo vermelden de dagrapporten van de politie enkele vermeldingen die direct verband houden met de razzia. Daaruit wordt duidelijk dat de razzia uitgevoerd is door de SD (Sicherheits Dienst) uit Amsterdam. Dat kan erop duiden dat de Duitsers de lage opkomst op de eerdere oproep niet over hun kant wilden laten gaan en eens hard wilden op-

De officiële bekendmaking van 23 oktober 1944, waar het allemaal mee begon. Een vraag blijft het echter waarom de razzia in de vroege ochtend werd gehouden, terwijl de mannen zich pas om 9 uur moesten melden.

treten. Overigens vonden dergelijke razzia's ook in andere plaatsen plaats (o.a. Rotterdam) waarbij de achterliggende gedachte bij de Duitsers was dat het, gezien het oprukken van het geallieerde front, tijd werd alle weerbare mannen naar Duitsland weg te voeren, zodat zij zich niet bij de geallieerden aan konden sluiten. De SD ving trouwens meer dan alleen maar Hilversumse mannen. Om half tien die ochtend werden er twee Engelse onderdanen bij het politiebureau gebracht om daar tot nader order opgesloten te worden. Het betrof A. Hornick en S. Woods. Om kwart voor twee kwam er weer een groepje arrestanten binnen, waaronder de Engelsen G. J. Caughlin en J. Caughlin. Zij allen zouden de 26ste door de Feldgendarmarie naar Amsterdam overgebracht worden. Van hun lot is verder niets bekend, maar je vreest onder die omstandigheden het ergste.

Maar het dagrapport bevat meer: om 11 uur kwam de melding binnen dat op het Sportpark een vijfenveertigjarige metselaar bij een poging tot ontvluchting in de rug was geschoten en (per fiets-

brancard!) naar het Diaconessenhuis was afgevoerd. En om 19.20 uur werd er een officiële politie melding in het dagrapport ingeschreven:

Heden 23 October 1944 werd in de gemeente Hilversum door de Deutsche Wehrmacht een razzia gehouden om personen van 17-50 jaar in Amersfoort en omgeving te werk te stellen. Eenige duizenden personen zijn weggevoerd, inclusief het geheele personeel van de vaste kern van den L. B. D. [Luchtbeschermingsdienst] alsmede de bewakingsdienst tegen sabotage. Aan enkele huizen is schade aangericht door handgranaten. Overigens zijn geen bijzonderheden aan de politie bekend. Doorgegeven aan de voorgeschreven instanties.

Duidelijk is wel dat de razzia hier en daar er bepaald niet zachtzinnig aan toeging en dat het grootste deel van mannelijk Hilversum afgevoerd was. Dat blijkt ook uit een rapport van de economische dienst van de politie, twee dagen later. Toen bleek dat veel winkels, ondanks een verbod tot winkelsluiting, toch gesloten waren door de afwezigheid van (mannelijk) winkelpersoneel. Force majeure, verzuchtte de betrokken opperwachtmeester. Overigens bekijk ik de politierapporten uit die tijd met een kritisch oog: een beetje politieagent probeerde de Duitsers zo min mogelijk wijzer te maken. Ik kan me dan ook nauwelijks voorstellen dat er "overigens geen bijzonderheden" bij de politie bekend waren.

Het Streekarchief bevat nog een andere, zij het bewerkelijke bron: oude jaargangen van de Gooi en Eemlander. De betrokken kranten leveren het volgende op: over de razzia zelf is geen letter te vinden (op last van de bezetter?). Daar kan je je wenkbrauwen over optrekken (het is nogal wat als een hele stad overhoop wordt gehaald en een groot aantal mannen wordt weggevoerd), maar het is niet anders. Ik heb dus gespeurd naar berichten die indirect wat vertellen over de gebeurtenissen. Daarbij viel mijn oog op een wat smakeloze reclame-advertentie van begrafenisondernemer Van Vuuren van 15 november '44 (de mannen zaten toen al twee weken in Bramsche) met de opvallende kop: "Bij een sterfgeval in het buitenland..." Van Vuuren zorgde dan wel voor het overbrengen van het stoffelijk overschot naar Hilversum. Of ze dat laatste overigens waar konden maken waag ik te betwijfelen, gezien de toen toenemende oorlogsdreiging met bijbehorende slechte verbindingen, maar goed. Het was echter geen luchtige kout:

Het station van Bramsche anno 1994. Hier kwamen de Hilversumse mannen op 1 november 1944 aan. Elke ochtend werden ze van hier vervoerd naar het werk. Ze hadden er dan al een wandeling van ruim een half uur opzitten.

door het zware werk, de slechte omstandigheden, mishandelingen en het slechte voedsel zijn een groot aantal Hilversummers in Bramsche en omgeving omgekomen. Dat bracht me ertoe de overlijdensadvertenties eens na te kijken. Normaal lees ik die niet vaak, maar nergens is bekend hoeveel Hilversummers er nu in Bramsche zijn omgekomen en misschien bieden de overlijdensadvertenties een aanknopingspunt. En inderdaad verschenen er vanaf december '44 veel advertenties met een afwijkende tekst: "Heden bereikte ons het ontstellende bericht dat is overleden..." etc., waarbij ook meestal stond dat de begrafenis inmiddels had plaatsgevonden. In de meeste gevallen zullen dit mannen hebben betroffen die in Duitsland overleden zijn. Daarbij moeten we echter wel bedenken dat er al voor oktober '44 Hilversummers in de 'Arbeitseinsatz' naar Duitsland gevoerd zijn, zodat niet alle advertenties betrekking hoeven hebben op Bramsche en omgeving (er werd toen in heel Duitsland dagelijks zwaar gebombardeerd). Maar nadat ik een lijstje had gemaakt van namen, data en adressen viel er iets anders op: Het merendeel van de overledenen bleek te hebben gewoond in slechts drie of vier straten in de wijk Over 't Spoor. En dat kan haast geen toeval zijn.

Moeten we daaruit afleiden dat de meeste Bramschegangers uit die wijk afkomstig waren? Mijn vader woonde in die tijd aan de Simon Stevinweg, dus ook over het spoor. En Bertie Ham laat in zijn boek de hoofdpersoon verzuchten, dat weer eens de arbeiders opgepakt worden terwijl de rijke lui uit de villawijken zoals altijd buiten schot blijven. Dat zou kunnen betekenen dat de razzia niet in geheel Hilversum werd uitgevoerd, maar vooral in de arbeiderswijken. Aan de andere kant: hoeveel soldaten heb je wel niet nodig om in één dag een stad als Hilversum uit te kammen? Ik hoop hier nog eens achter te komen.

Verdere gegevens

De razzia kwam ook ter sprake bij de werkgroep "Hilversum en de omroep" die het jubileum van Albertus Perk van volgend jaar voorbereidt, en waar ik ook deel van uitmaak. Toen bleek dat op de bewuste 23ste oktober ook een groot aantal omroepmensen zijn opgepakt. Herweijer, de toenmalige baas van de genazificeerde omroep, heeft op het Sportpark voor veel van zijn mensen een "Ausweis" georganiseerd, waardoor zij niet mee hoefden met het transport. Daar hebben de Duitsers op een gegeven moment een eind aan gemaakt, waardoor er toch nog een redelijk gro-

De 'Volksschule' in Bramsche anno 1994. Het gebouw dateert van 1911. Hier werden ca. 200 Hilversummers ondergebracht, waaronder veel omroepmedewerkers.

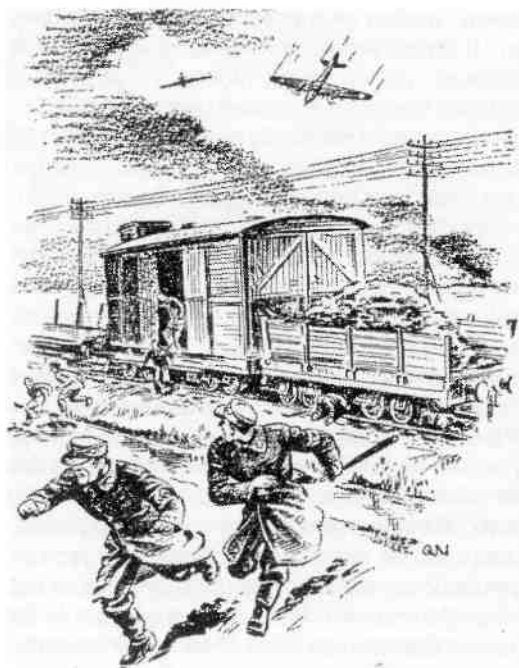
te groep omroepmensen in Duitsland terecht kwamen. Zo waren er negen leden van "The Ramblers" die mee moesten, maar er al in Amersfoort vandoor gingen. Daar moesten ze in de buurt van Achterveld putjes graven, waarbij de bewaking aanvankelijk niet zo streng was. De mannen mochten zelfs 's avonds de stad in. Evenals de Ramblers zijn er een groot aantal Hilversummers tussenuit gegaan (vaak met hulp van Amersfoorters) en hebben de rest van de laatste oorlogswinter min of meer ondergedoken gezeten, want hun persoonsbewijs moesten ze natuurlijk in Amersfoort achterlaten.

Uiteraard heb ik ook de boeken van De la Rive Box en Ham gelezen. *De hel van Bramsche* kwam uit het boekenbezit van mijn vader, *Arbeider in moffenland* bezit ik niet zelf, maar kon ik lenen. Uit die boeken komt het volgende naar voren: Bij de razzia zijn een groot aantal mannen opgepakt. Hoeveel dit er zijn geweest is nog discutabel: beide boeken spreken van 4 groepen van ongeveer 1000 man. Er zijn er echter maar

1000 tot 1200 naar Duitsland gevoerd. En ik kan me nauwelijks voorstellen dat er enkele duizenden hem uit Amersfoort gesmeerd zijn. Maar goed, die vier groepen moesten onder bewaking naar Amersfoort lopen, waar ze bij het concentratiekamp aldaar ondergebracht werden. De volgende dag werden ze in Amersfoort zelf in de Cavaleriekazerne en de Mariastichting ondergebracht. Van daar uit moesten ze een week lang buiten Amersfoort verdedigingsgreppels voor de Duitsers graven. Op 30 oktober werd de groep op de trein gezet. Aanvankelijk werd er verteld dat ze naar Zwolle zouden gaan om daar greppels te graven, maar al snel werd duidelijk dat het naar Duitsland ging. Het traject ging via Zutphen (waarschijnlijk was de IJsselbrug bij Deventer onbruikbaar), Hengelo en Oldenzaal naar de Duitse grens. Van daar ging het via Rheine naar Osnabrück waar een klein deel van de trein werd afgekoppeld om door te gaan naar Hamm, een stad ten zuiden van Osnabrück. De rest van de trein ging naar het noorden om op 1

november aan te komen in Bramsche. De reis heeft een dikke twee dagen geduurd omdat er voornamelijk 's nachts gereden moest worden uit angst voor aanvallen van Engelse jachtvliegtuigen. In Bramsche aangekomen werd de groep ondergebracht in een school (ca. 200 man, waaronder veel omroepmensen) en een kamp aan de Lutterdamm, net buiten Bramsche. Dat was een barakkenkamp dat net klaar was en oorspronkelijk bedoeld voor gezinnen uit Osnabrück die door de bombardementen geen huis meer hadden. Dat was het OT-kamp (Organisatie Todt, genoemd naar de Duitse minister van oorlog van die naam, bij welke organisatie de Hilversumse dwangarbeiders officieel 'in dienst' waren). Er was nabij de Lutterdamm nog een tweede kamp, het DAF-Lager (Deutsches Arbeits Front) waar voornamelijk Polen en Russen zaten, meestal al enige jaren. De Hilversummers moesten spoorbanen aanleggen, aanvankelijk rond Osnabrück, later ook in plaatsen ten zuiden daarvan. De omstandigheden daarbij waren ronduit beroerd. Het eten was om te beginnen erg slecht, voornamelijk koolraapsoep. Daarbij waren ook de sanitaire voorzieningen slecht: er was op het kamp aanvankelijk maar één kraan en geen toiletten. Ruim onvoldoende dus voor de ongeveer 700 man die er zaten. Daar kwam nog bij dat de mannen gerekend hadden op een paar weken graafwerkzaamheden, en dus weinig en onvoldoende warme kleding bij zich hadden. Het werk dat ze moesten doen was ook erg zwaar: bielzen sjouwen etc. Velen waren zulk zwaar werk niet gewend, waar nog bij kwam dat de Duitse toezichthouders van de OT snel klaar stonden met de knuppel als het ze niet snel genoeg ging. Bovenop al deze ellende kwamen nog eens de bombardementen van de Engelsen, die ook slachtoffers eisten onder de Hilversummers. Voor de Duitse OT-ers waren er nog wel schuilmogelijkheden, de Hilversummers moesten maar zien hoe ze een veilig heenkomen vonden.

Eind maart '45 is een groep van ongeveer 100 Hilversummers bij wijze van ziekentransport via Groningen weer naar Nederland gekomen, de overigen hebben Bramsche pas na de bevrijding kunnen verlaten, waarbij het nog tot in juni duurde voordat ze Hilversum bereikten, want de geallieerden hadden van Utrecht, Noord- en

Bij de aanleg van de spoorlijn rond Osnabrück vonden regelmatig geallieerde beschietingen plaats. In een aantal gevallen zijn daar ook Hilversummers bij omgekomen. Tekenning van Pieter Kuun uit: Arbeider in moffenland.

Zuid-Holland een quarantainegebied gemaakt waar pas vanaf 1 juni '45 weer mensen naar toe konden reizen.

Het "familie-archief"

Uiteraard ben ik ook bij mijn moeder te rade gegaan. Zij kon zich die verhalen over de oorlog nog herinneren. Zij vertelde dat pa in Bramsche zich als loodgieter aangemeld had. Hij had dat vak voor de oorlog op de Ambachtsschool geleerd maar mocht het om medische redenen niet meer uitoefenen. Als loodgieter moest hij samen met een plaatselijke loodgieter, ene Otto Sanneke, sanitair op het kamp aan de Lutterdamm aanleggen. Sanneke zorgde goed voor zijn knechtje: elke dag bracht hij extra eten. Het was echter zwaar werk: veel graven en tot de knieën in de modder staan. In december '44 moest pa voor een zweer aan zijn voet geopereerd worden in de ziekenbarak. Ook toen kwam Sanneke elke dag met een pannetje eten. Dat is ook wat uit de twee boeken naar voren komt: er

waren “moffen en menschen”. De kampleiding en OT-leiders lieten de Hilversummers het liefst kreperen, deden weinig moeite om voor goed voedsel, kleren en schoeisel te zorgen. Die dingen waren echt wel nodig omdat de meeste Hilversummers van huis waren gegaan met het idee maar voor een paar weken van huis te zijn. Winterkleding hadden ze niet bij zich en het schoeisel uit het oorlogsjaar was zo slecht dat het na een paar weken door het vele lopen al stuk was. De OT-leiding beloofde echter van alles, onder het motto “vielleicht heute, aber morgen bestimmt”. Daar kwam dan meestal niet veel van terecht. Daar stonden dan de bewoners van Bramsche en omgeving tegenover. Aanvankelijk moesten die telkens ervan overtuigd worden dat de Hilversummers daar niet vrijwillig waren, maar als dwangarbeiders waren opgepakt. Maar toen dit besef eenmaal was doorgedrongen hebben veel inwoners uit Bramsche al het mogelijke voor de Hilversummers gedaan. In de *Gooise Klanken* van 9 juni 1945, waarin een artikel over de gebeurtenissen in Bramsche verscheen, wordt een Duitse vrouw, “Mutti”, genoemd die als de raven stal om voor de Hilversummers te zorgen! Overtuigde Nazi’s vond je in die tijd ook in Duitsland blijkbaar nog maar weinig. Na de oorlog is er een warme vriendschap tussen mijn vader en Sanneke blijven bestaan. Mijn ouders zijn daar een aantal keren op vakantie geweest en omgekeerd hebben Sanneke en zijn dochter een aantal bezoeken aan Hilversum gebracht. Ook werden er regelmatig brieven uitgewisseld.

Ma vertelde verder dat mijn vader nog een tijdje op een vliegveld gewerkt had, maar daar al snel weer weggestuurd werd. Maar goed ook, want het vliegveld werd kort daarna helemaal weggebombardeerd. Eind maart ging pa met een transport naar Groningen (hij was toen definitief afgekeurd) en van daar uit is hij lopende via de Afsluitdijk (hij kon toen al niet meer over de IJssel) en Amsterdam naar Hilversum gekomen. Dat moet, met een pas geopereerde voet, beslist geen lolletje geweest zijn.

Mijn moeder dacht dat er nog wel iets uit die tijd bewaard moest zijn gebleven en in een doos op zolder stond. En inderdaad: de doos was er nog. Daaruit kwam veel meer dan ik (en ma) zelfs konden vermoeden. Het was zo'n doos waarvan

Een tekening van mijn vader op zijn tocht naar Hilversum, gemaakt na zijn terugkeer. Een tekening van J. Dokman, een collega van mijn vader.

het hart van elke rechtgeaarde historicus acuut in een flink hogere versnelling gaat draaien. Pa was iemand die nauwkeurig alles bewaarde. We vonden dan ook (o.a.) een oude portefeuille met papieren uit de oorlog, en een stapeltje brieven, netjes ingepakt met een briefje erop met: Brieven Theo, Duitsland, uit de oorlog. Al met al genoeg materiaal om de gebeurtenissen te kunnen reconstrueren. Gebeurtenissen die voor een groot deel exemplarisch zullen zijn voor veel Hilversummers in Bramsche.

De portefeuille bevatte een lijstje met namen van mannen die samen met pa in Amersfoort op één kamer hebben gezeten. Hieruit blijkt dat hij samen met 30 anderen van hetzelfde kerkgenootschap op kamer 62 van de Mariastichting heeft gezeten. Verder een briefje dat hij tussen 27 december en 22 januari in het Krankenrevier heeft gelegen, en daarna nog ‘arbeidsunfähig’ was en elke twee dagen voor controle terug moest komen. Een briefje dat hij tussen 12 en 16 maart op het vliegveld van Vörden (een kilometer of tien van Bramsche) heeft gewerkt en daar weer ontslagen is. Een briefje van het arbeidsburo Bersenbrück (ook weer in de buurt van Bramsche) aan de OT Bauleitung, dat er geen werk meer was voor de Nederlander Pelgrim, met het

B e s c h e i n i g u n g

Wir bescheinigen hiermit, dass der ^{Belgier, T. 4.1.24}
wohnhafte in Hilversum aufgrund einer ärztlichen Untersuchung
für den OT-Einsatz untauglich ist.

verpflegt bis einschl. 27. März 1945

Bauleiter

Het afkeuringsbriefje van de OT.

voorstel hem "in die Heimat zurück zu führen". Een ontslagbriefje uit OT-dienst wegens afkeuring, gedateerd 27 maart '45, en een aanmeldingskaart voor gerepatrieerden van de gemeente Hilversum, van 15 juni 1945. Blijkbaar moesten alle gerepatrieerden eerst door de ambtelijke molen voordat ze weer aan de slag konden. Daarnaast bevatte de portefeuille nog brieven van het Nederlandsch Clearinginstituut, later het Nederlandse Beheersinstituut, waaruit blijkt dat pa een vordering had ingediend om het beloofde loon (in 1944 was ze vijf gulden per dag beloofd) alsnog te krijgen. Dat is blijkbaar op niets uitgelopen, want de laatste brief van deze instelling (uit 1957!) meldt dat ze niets meer konden doen aan die vordering. Tussen de regels door kan je lezen dat er maar niet meer gezeurd moest worden. Vermoedelijk geldt dat voor alle Bramsche-gangers, dus hebben ze hun loon van een gulden of 800 nog steeds te goed. Welgeteld is dat met rente inmiddels opgelopen tot, even rekenen... een kleine tienduizend gulden per persoon!

Het stapeltje brieven was zo mogelijk nog veel interessanter. Het zijn brieven en briefkaarten van mijn vader uit Bramsche van tussen 4 november 1944 (ze waren daar 1 november aangekomen) en 26 maart 1945, en een brief uit Groningen van 7 april '45. Daarnaast waren er enkele brieven van mijn grootouders aan pa. Aanvankelijk waren de brieven aan thuis vooral geruststellend van toon: maakt u zich maar niet ongerust, we hebben het hier best, van bombardementen merken we niets, etc. En dat hij in het ziekenhuis had gelegen durfde pa pas half februari naar huis te schrijven. Tussen de regels door kan je echter lezen dat het leven in Bramsche toch niet helemaal koek en ei was. Zo vroeg pa half ja-

nuari om een pakketje op te sturen met spullen die hij dringend nodig had. Dat kon toen via het NAF, het Nationaal Arbeids Front, dat een kantoor aan de Stationsstraat had. Hij geeft dan een lijstje: garen, naalden, knopen, veiligheidsspelden, postpapier en potlood, wc-papier, een stevig mes, werkbroek, wollen wanten en das, hemden, sokken, ondergoed, touw, stopwol, veters, schoenen, handdoeken (bonte), washandje, scheergerei, tandenborstel en tandpasta, lucifers, sigarettenaansteker en tabak ("het liefst een beetje veel"). Hieruit vormt zich toch wel een beeld dat de Hilversummers in Bramsche het ontbrak aan de eerste levensbehoeften. Vooral het gebrek aan rookwaar deed zich steeds sterker voelen; in latere brieven wordt steeds weer erop aangedrongen toch vooral maar tabak op te sturen. In latere brieven komt ook een gevoel van heimwee steeds sterker naar voren. Uit een brief van 4 maart:

Ik word met den dag onrustiger, omdat je niet weet wanneer we weer naar huis gaan. (...) U moet eens weten hoe zat ik het ben. (...) Eiken nacht droom ik dat ik thuis ben, en dan word ik wakker 's morgens en dan kijk je tegen zo'n rotbarak aan in plaats dat je thuis bent. (...) Veel levenslust heb ik niet meer, ik heb nog nooit zo'n rotzooi meegeemaakt, je ligt hier op 't stroo en je eet en slaapt en je denkt den helen dag aan huis! Hoe zouden ze het maken, zou er iemand ziek zijn van de honger! Als je nog eens bericht krijgt dan ging het nog wel, maar je hoort of ziet niets.

Dat moet nog het ergste geweest zijn: het niet weten hoe het met je familie in Hilversum ging. Uit verschillende brieven begrijp ik overigens dat mijn grootouders wel degelijk elke week schreven, maar dat de meeste van die brieven hun plaats van bestemming nooit hebben bereikt. Wat moet het een feest zijn geweest om onder die omstandigheden een berichtje van thuis te

De leefomstandigheden in de barakken aan de Lutterdamm waren zeer slecht. Een tekening van Pieter Kuun uit: Arbeider in moffenland.

ontvangen. Overigens was in het algemeen de situatie in Hilversum, zoals het bombardement op Trompenberg, de erge honger en het tekort aan brandstoffen wel bekend in Bramsche.

Uit de brieven zijn de lotgevallen van mijn vader goed te herleiden. Na de operatie aan zijn voet heeft hij in het kamp aan de Lutterdamm lichte werkzaamheden verricht. Hij was er koffiebaas. In het kamp zat hij in barak 4, kamer 42, later 35. In zo'n barak sliepen 200 tot 250 man. Er waren daar 3 barakken en een ziekenbarak. In totaal hebben er dus in het kamp aan de Lutterdamm 600 tot 750 Hilversummers gezeten. Ze sliepen op stro, dat echter niet ververst werd. Op den duur werd het dus een enorme luizen- en vlooiënplaag. Eind februari werd hij half goedgekeurd en in maart verplaatst naar het DAF-Lager, dat op 5 minuten lopen van het OT-Lager aan de Lutterdamm lag. Daar waren de omstandigheden een stuk beter. Er zaten daar hoofdzakelijk Polen en Russen (soms zelfs hele gezinnen), die bij de boeren in de omgeving werkten. Er was in dat kamp dus veel meer te eten. Ook zaten er toen al een paar Hilversummers. Hilversumse omroepmusici, waaronder Klaas van Beeck (zie *Arbeider in moffenland*), speelden er op zondagmiddagen in een orkestje, zodat er gedanst kon worden. Vanuit het DAF-Lager werd

hij enkele dagen, "probeweise" tewerkgesteld op het vliegveld in Vörden. Op 17 maart kwam hij daar vandaan en op 21 maart werd dat vliegveld gebombardeerd, samen met twee andere vliegvelden in de buurt van Bramsche. Volgens beweringen waren er 186 doden. Eind maart volgde, mede op doktersattesten die door mijn grootouders vanuit Hilversum gestuurd waren, definitieve afkeuring en ging mijn vader mee met het ziekentransport van 30 maart, dat ook beschreven wordt in *De hel van Bramsche*. Op 1 april kwam hij aan in Groningen, waar hij ondergebracht werd in "de Harmonie", dat toen dienst deed als evacuatiecentrum. In een laatste brief vanuit Groningen van 7 april 1945 heeft hij nog geprobeerd transport naar huis te regelen, maar dat is niet gelukt; waarschijnlijk omdat de IJssel niet meer overgestoken kon worden. Korte tijd is hij in Groningen nog onder dak geweest bij de familie Kappenburg, maar na ruim een week te voet vertrokken om via de Afsluitdijk naar huis te gaan. Hij kwam daar half april aan.

Terug naar Bramsche

De doos op zolder had ook nog enige foto's van vakanties in Bramsche tevoorschijn gebracht. Dat bracht mij op het idee weer af te reizen naar die stad om te kijken of er nog iets van de gebeurtenissen uit '44/'45 terug te vinden was. Zo reed ik per trein (waar anders mee?) op 26 augustus j.l. naar de stad waar ik als jongetje in de vakantie naar stoomtreinen stond te kijken. Zou ik er nog veel van herkennen?

Per trein ben je zo in Amersfoort. In '44 moesten de mannen lopen. Dat duurde wat langer, een dikke vier uur. De hele treinreis naar Bramsche zal volgens dienstregeling iets meer dan drie uur duren. In '44 hebben ze daar een dikke twee dagen over gedaan. Wegens het gevaar voor beschietingen kon de trein toen alleen 's nachts rijden en bovendien moest er een omweg via Zutphen gemaakt worden. De wereld was toen nog veel groter; voor toenmalige begrippen waren de Hilversumse mannen een heel eind van huis. Direct na Amersfoort, waar de mannen 30 oktober op de trein werden gezet, de splitsing van het traject naar Zwolle en naar Apeldoorn. Dat was toen het moment van de waarheid; hier werd ze duidelijk dat er van het mooie verhaal van de Duitsers (ze zouden tewerk worden ge-

De Kirchplatz in Bramsche anno 1994. Bramsche is met zijn tijd meegegaan en dit plein vormt nu het centrum van het winkel/voetgangersgebied. Het is een kruising van voormalige middeleeuwse handelswegen.

steld aan de IJssel bij Zwolle) geen barst klopte. Ik volg echter het traject van toen, in de moderne, comfortabel rijtuig dat door de Deutsche Bundesbahn op dit internationale traject zo welwillend ter beschikking is gesteld. In Apeldoorn gingen zij naar Zutphen, pas in Hengelo zal ik weer het oorspronkelijke traject gaan volgen. Kort voor Deventer passeren we de IJsselbrug. Op het talud staat, bij wijze van monument, nog een stukje van een oude brug. Zou dat nog van de brug zijn die in '44 weggebombardeerd was? Rond 5 over 9 passeer ik Oldenzaal, zonder te stoppen. In '44 werd hier wel gestopt, waardoor een aantal mannen de kans waarnamen om de trein uit te vluchten. Daar zijn helaas wel doden bij gevallen.

Zo komen we over de grens en na enige tijd in Osnabrück. Daar is het Umsteigen geblazen en met een dieseltreintje bereik je dan na een minuut of tien Bramsche. Inmiddels heb ik rechts van de trein een blik kunnen werpen op de Piesberg, een grote groeve net ten noorden van Osnabrück, waar de Hilversummers in eerste instantie spoorlijnen moesten aanleggen. Later zouden ze dat ook op andere plaatsen in de buurt van Osnabrück moeten doen.

Rond kwart voor elf kwam ik aan in Bramsche, een slaperig stadje van rond de 15.000 inwoners. Gewapend met kamera en schrijfblok zal ik dan maar eens gaan lopen, op zoek naar vroeger. Vanaf het plein voor het station bij het postkantoor rechtsaf. Volg je die weg dan kom je volgens de beschrijving in de boeken bij de Volksschule (de lagere school). En inderdaad, het gebouw staat er nog. Gebouwd in 1911, staat er op de gevelsteen, dus dit moet het oorspronkelijke gebouw nog zijn. Hier woonden dus een tweehonderd Hilversummers gedurende vijfeneenhalve maand. Daarna binnendoor maar eens naar de hoofdstraat gelopen, toentertijd al een belangrijke verbindingsweg tussen Osnabrück en het noorden. Op zoek naar een boekhandel die mij een gedetailleerde plattegrond van de stad kan leveren. Die boekhandel was er inderdaad, en had bovendien een boek met de geschiedenis van Bramsche in deze eeuw in voorraad. Dat boek uiteraard ook aangeschaft, want het bevatte veel wetenswaardigheden. Zo blijkt Bramsche ongeveer dezelfde industrie als Hilversum in die tijd te hebben gehad: veel textielweverijen. Zou die overeenkomst indertijd misschien meegespeeld hebben toen de beslissing werd geno-

men om de Hilversummers hier heen te sturen? De Große Straße is inmiddels omgevormd tot wandelgebied. De moderniseringen zijn Bramsche dus niet voorbij gegaan. Verder gelopen kom je op een alleraardigst pleintje bij een oude kerk. Fonteinje in het midden, overal bankjes voor de vermoeide wandelaar. Indertijd heette het hier S.A.-Platz. Hans de la Rive Box vroeg zich in zijn boek af hoe ze het na de oorlog zouden gaan noemen. Ik kan hem nu mededelen dat het: Kirchplatz is geworden.

Vervolgens op zoek naar Otterkamp 6, het huis waar loodgieter Sanneke woonde en waar ik vroeger nog eens gelogeed heb. Hier blijkt nog maar weinig veranderd. Nog steeds huist er een loodgietersbedrijf in. Natuurlijk niet de oude Sanneke, die inmiddels is overleden, maar een opvolger. Van daar op pad naar de Lutterdamm. De route daar naartoe is gemakkelijk met het boek van De la Rive Box in de hand te volgen: eerst over de brug over de rivier Hase, daarna links aanhouden en je komt bij het begin van de Lutterdamm. Daar ligt nog steeds, op de hoek van de Lutterdamm, de behangselfabriek die ook in het boek wordt genoemd. Verderop op de Lutterdamm is er veel veranderd. In een telefonisch gesprek had de heer Edelstein me al gewaarschuwd dat het kamp verdwenen was en er een nieuwe wijk gebouwd was. Toentertijd was het een weg de hei op, die in het niets eindigde. Halverwege de Lutterdamm staat nu een kerk waar vroeger het kamp stond. Dat wil zeggen, het OT-kamp. De ligging van het DAF-kamp is mij niet bekend, maar kan er niet ver vandaan zijn geweest. Blijkens vakantiefoto's van mijn ouders moet er ook nog een tijdje een monument hebben gestaan, maar daar heb ik ook niets meer van teruggevonden. Wel zijn er in de nieuwe wijk, en dat is toch wel opvallend, een aantal straten naar Nederlandse steden vernoemd. Zo ligt er ook een Hilversummerstraße. Zouden de Bramschenaren bij de straatnaamgeving zo de herinnering aan het kamp, dat bekend stond als het Holländerlager, levend willen houden?

Teruglopend naar de stad breng ik nog een bezoek aan het kerkhof. Hier blijken zich geen graven van overleden Hilversummers meer te bevinden. Later lees ik in mijn nieuw aangeschafte boek, *Bramsche, eine Stadtgeschichte*, dat hun stoffelijke resten van hen kort na de oor-

De behangselfabriek aan het begin van de Lutterdamm. De Hilversummers kwamen hier twee keer per dag voorbijlopen, op weg naar het station, waarvandaan ze per trein naar het werk vervoerd werden.

log naar Hilversum zijn overgebracht om daar herbegraven te worden. Als dat inderdaad het geval is moet daarover bij de gemeente informatie liggen. Ik hoop dat nog eens na te zoeken, temeer omdat nog steeds niet is vast komen te staan hoeveel Hilversummers er rond Osnabrück uiteindelijk om het leven zijn gekomen.

Dat brengt me aan het slot van dit verslag. De reis terug nam weer een dikke drie uur. Ik heb al beschreven dat dat in 1945 een iets minder eenvoudige zaak was. Veel Hilversummers konden pas na een lange zwerftocht hun stad weer bereiken. Daarna zijn de gebeurtenissen een beetje in het vergeetboek geraakt. Men had toen natuurlijk ook wel andere zaken aan ons hoofd, zoals b.v. de wederopbouw. Maar na vijftig jaar wordt het zo langzamerhand wel tijd de geschiedenis van Hilversum in de tweede wereldoorlog eens te gaan schrijven. Dat de gebeurtenissen in Bramsche daarin een belangrijke rol spelen spreekt voor zich. Voor veel Hilversummers, laten we dat niet vergeten, was dit de verdrietigste en ellendigste periode van de oorlog. Alleen daarom al zijn we het aan hen verplicht dit alles aan het papier toe te vertrouwen. En is dat ook niet de eerste en belangrijkste motto van de geschiedschrijver: Opdat wij niet vergeten?